

Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunda yerləşən Dədəvəng (Xudavəng) monastrı Qafqaz Albaniyasının qədim sivilizasiya nümunələrindən biri hesab olunur. Azərbaycan ərazilərinin işğal dövründə erməni qəsbkarları məkrli plan həyata keçiriblər. Əvvəllər işğal olunmuş ərazilərdə yerləşən 128 alban kilsəsinin, demək olar ki, hamısı, o cümlədən Kəlbəcərdəki Xudavəng, Laçındakı Ağaoğlan monastrları, Ağdərədəki Gəncəsər məbədi və Xocavənd rayonundakı Amaras kilsəsi erməni qriqorian kilsələrinə çevrilib.

Əvvəli ötən sayımızda...

Üç ox haqqında eyni şeyi qrabar mətnlərinin başqa bir erməni tərcüməçisi Nikolay Emin Vardapet Vardanın "Ümumi tarix" əsərinin rus dilinə tərcüməsinin nəşrində də qeyd edir.

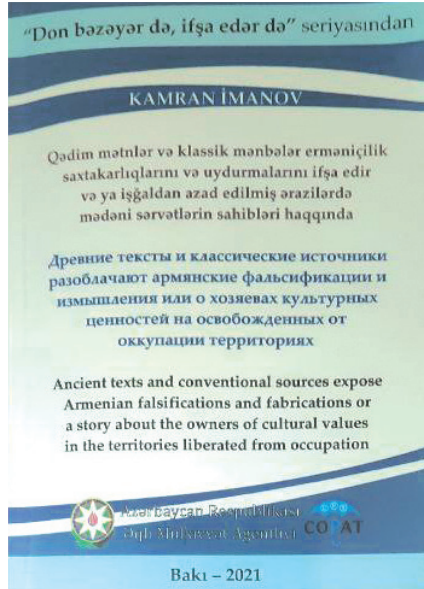
Bəs bu "üç ox" nədir? Üç Ox Oğuz tayfa ittifaqından başqa bir kimsə deyildir. Tarix Üç Ox Oğuzlarından başqa heç bir üç ox tanımır.

Analoji əlaqə erməni mətnlərində Kiçik Sünik adlandırılan Balasakan (kiçik oxlar) toponimi ilə bağlı olaraq mövcuddur. M.Xorenli parfiyalı Müqəddəs Qriqorinin nəvəsi Qriqorisin ölümündən bəhs edərkən Balasakanı Kiçik Sünik adlandırır. Balasakanı, yəni Kiçik Sünik həm də Sisakani-Kotak adlandırılır, bunu İvan Katolikosun (Draxanakertsi) "History of Armenia" kitabının tərcüməçisi M.Darbinyan da qeyd edir.

Təqdim olunan faktları və dəlilləri qiymətləndirərək M.Xorenlinin kitabında Qafqaz və Anadolu skiflərinin tarixinin erməni etnosunun ayağına yazıldığı qənaətinə gəlirik. Təsədüfi deyildir ki, Xorenlinin kitabında ermənilərin mifik əcdadı olan Hayk "Xalqlar Cədvəli" təftiş edilərək İncildəki Torkom və Aşkenazın törəməsi kimi oraya yerləşdirilmişdir, hansı ki, İncil ənənəsinə görə skiflərlə bağlıdır. Nəticədə M.Xorenli və digər erməni müəllifləri Şərqi Anadolunun skif tarixini öz etnoslarının tarixinin başlanğıcı hesab edirlər.

Kamran İmanov həm də xüsusilə Azərbaycanda xristianlığın köklərini, onun qədim və zəngin tarixini vurğulayıb. Belə ki, Orta Şərqdə, Roma-Bizansda və Səsanı İranda erkən xristianların təqib edilməsi ilə əlaqədar, erkən xristianlar - nazareylər və yəhudi-xristianlar Azərbaycan ərazilərinə köçə bilərdilər. Bunu nasrani xristianların Azərbaycanda mövcudluğuna dair bəzi faktlar da sübut edir. Bundan əlavə, tez-tez Bizansların təqib etdiyi Siro-xristianlar Qafqaza köçmüş, burada xəlvəti, ucqar yerlərdə səhra həyat tərzini sürmüşlər. Suriyalı ağsaqqallar tez-tez yepiskop və ya kilsə və monastr rəhbərləri ola bildirdilər.

Dədəvəng (Xudavəng) / Xudavəng adının etimologiyası barədə bəhs edən Kamran İmanov bildirir ki, əvvəllər bu monastrın Dadoi, Dato, Dadui kimi erkən adları az informativdir. Mxitar Qoş monastrının təməlini apostola aid edir. Təbriqli Arakelin kitabında istinad edilən Vardapet İovannes Tsaretsi tərəfindən tərtib edilmiş 1583-cü il tarixli "Aqvank ölkəsinin tarixi"nin bir yerində bu monastrı Faddey-Taddey apostolun adı ilə adlandırılır. Tsaretsi əsərində bu torpaqları Alban ərazisi kimi təsvir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Tsar (Zar) kəndi Kəlbəcər rayonunda yerləşir (Dədəvəngdən təxminən 20-30 km məsafədə) və Vardapet Tsaretsi, görünür, oradan çıxmışdır. Bugünkü erməni kilsə ənənəsi monastrın əsasını Taddeyin özü

ilə deyil, onun Dadi adlı müridi ilə bağlıdır. Bu dolaşq məlumatlar belə hesab etməyə əsas verir ki, məbədin apostola və ya onun müridinin ayağına yazılan mənsəyi barədə məlumatlar sonradan edilən uydurmalarıdır.

Kamran İmanov Dədəvəngin mənsəbiyyətinin müəyyənəndirilməsində əsas rol oynayan monastrın hansı səltənət taxtna məxsus olduğu sualına da cavab verir. O qeyd edir ki, M.Kalankatuklunun "Alban tarixinin"də Dədəvəng monastrı yepiskopluğunun Albaniya taxt-tacına aid olması barədə aydın məlumatlar var. Birincisi, bu, erməni katolikosu İonun (Yovanes) Albaniya katolikosu Ter-Abasa və Alban yepiskoplarına müraciətidir və bu barədə "Alban tarixi"nin ikinci kitabının 7-ci fəslində bəhs olunur. Müraciət erməni katolikosundan əlavə erməni yepiskopları tərəfindən imzalanmışdır.

Bu müraciətdə Albaniya və Armeniya yepiskoplarının siyahısı verilmişdir. Albaniya yepiskopları belə göstərilir: Bahalat, Kapalak, Amaras, Balasakan, Şaki, Gardman, Mets Kolmank. Dədəvəng monastrı Mets Kolmank (Böyük Kolmanlar) ərazisində yerləşirdi. Həmçinin Şaki (Sisakan) da Albaniya yepiskopluğu kimi göstərilmişdir. Sadalanan erməni yepiskopları isə bunlardır: Taron (şimali Suriya), Taik (Ərzurum-Erzincan), Va-nand (Qars), Rştunik (Van gölü), Moks (Van gölünün cənub-qərbində). Göründüyü kimi, bütün erməni yepiskopları Cənubi Qafqazdan kənarda yerləşir. Bu müraciət VI əsrin ikinci yarısındakı hadisələrlə bağlıdır.

Şərqi Qafqaz türkləri Alban və erməni katolikoslarına məktub yazaraq onlardan Böyük Kolmanların yepiskopu İsrailin özlərinə rəhbər olmalarını xahiş etdilər. Buna cavab olaraq erməni tərəfi bu bölgənin dini icmasının Alban taxtna təhkim olunduğunu qeyd etdi. Bu hadisələr VII əsrə aiddir. Yəni də bunun təsdiqi ermənidillə tarixi qaynaqdır.

Qeyd olunur ki, 704-706-cı illərdə erməni katolikosu İliyanın "donosu" əsasında alban katolikosu xalkidonit

(pravoslav) Nerses Bakur devrilməmişdi (alban xalkidonizmi haqqında "Pravoslav Ensiklopediya"da bəhs edilir). Digər tərəfdən, mənbələrə əsasən, alban dövlətçiliyi X əsrin konfessional böhranı nəticəsində itirildi. Həmin böhranın başında dayanan erməni katolikosluğu tərəfindən Albaniyada erməni-qriqorian monofizitliyinin məcburetə yolu ilə tətbiq edilməsindən irəli gəlirdi. Bir neçə əsr ərsindəki zaman kəsimi və 2 əsr sonrakı müddətdə kilsə tarixində boşluqlar var. Lakin albanlar dönə-dönə xalkidonluğa qayıtmaq istəyində olmuşlar.

IX-XI əsrlərdə alban katolikoslarının iqamətgahı indiki Gədəbəy rayonundakı Xəmsi monastrında, pravoslav, xalkidonit gürcü torpaqlarının yaxınlığında yerləşən ərazidə idi. Sonradan Alban katolikosunun iqamətgahı Xəmsidən Dədəvəngə köçürüldü. Müəllif bildirir ki, Dədəvəng qədim ibadətəgahdır, lakin onun əsas tikintisi XIII əsrin əvvəllərində Arzu-xatun tərəfindən həyata keçirilmişdir. O, gürcü memarlığının şah əsərlərinin - Loridəki Kobairi və Axtala monastrlarının (tarixən Tiflis quberniyasının Borçalı qozaşının dağlıq hissəsinə daxil olmuş, indi isə Ermənistan respublikasının şimalında yerləşir) yaradıcıları ilə qohum olmuşdur. Ermənilər bu monastrların erməni ibadətəgahları kimi tikildiyini, daha sonra isə erməni-xalkidon (pravoslav) məbədlərinə çevrildiyini iddia edirlər.

Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, XII-XIII əsrlərdə Uti vilayətində və Taşir-Dzoraget "çarlığının" Gürcüstana birləşdirilməsindən sonra mövcud olmuş şərti olaraq müstəqil Matsnaberd knyazlığı Kürikenin hökmdarının 5 qızı (Məryəm, Rusuqan, Mamkan, Borina və Vane) və 2 oğlu (Abas və Vasak) olmuşdur. Kobairi (1171-ci il) və Axtala (1188-ci il) monastrlarının təməlinin qoyulması Məryəmin adı ilə bağlıdır. Rusugan gürcü feodalı İvane Orbelinin (gürcü Orbeli soyundan) arvadı idi və o da bacısı kimi Gürcüstanın Ağpat, Sannain, Kobairi və digər bölgələrində tikinti ilə məşğul olmuşdur. Mamkan

Kıpçak xristian knyazı Aterk Asan Krovavoryal ilə evlənmişdi. Onun oğlu I Vaxtanq 1182-ci ildə Aterk taxtnı və bütün Xaçen knyazlığını miras aldı. Vaxtanqın arvadı Arzu-xatun örnin valideynləri ilə birlikdə sonradan ailə sərdəbəsinə çevrilən Dədəvəngin inşaatçıları oldular.

Kompleksdə 1214-cü ildə knyaginya Arzu-xatun tərəfindən həlak olmuş əvvəl örnin, sonra iki oğlunun xatirəsinə tikilmiş bir kilsə mövcuddur. Kilsədə cənub divarında Ecəzkar Nikolaya həsr olunan divar şəkilləri var. Buradakı süjet Sovet alimi, sənətsünas, orta əsr erməni sənətinin tədqiqatçısı Lidiya Durnovonu təəccübləndirmişdi. Əslində, monofizit erməni kilsəsində Ecəzkar Nikolay kultu heç vaxt olmamışdır. Kilsələrdəki divar şəkilləri də qriqorian xristianlığına xas deyildir. Bu faktlar Dədəvəng kompleksinin bütün zamanlarda diofizitə, yəni Alban Pravoslav Kilsəsinə aid olduğunu göstərir.

Bütün əlamətlərinə və memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Dədəvəng, Lori və Qarabağdakı digər kilsələr kimi pravoslav (gürcü və alban) kilsəsi olaraq əsası qoyulmuşdu, o dövrdə Alban katolikosluğu pravoslav olduğu üçün Alban və gürcü ruhaniləri arasında heç bir ziddiyət, eləcə də dini icmaları üçün xüsusi sərhədlər yox idi. Yalnız sonralar həmin Alban pravoslav kilsələrindən bir hissəsi ermənilər tərəfindən erməni kilsələrinə çevrilmişdir.

Alban monastrlarının pravoslav olmasının bir sübutu da odur ki, XIII əsr monastrının məbədlərindən biri, artıq qeyd edildiyi kimi, Müqəddəs Mirlikili Nikolay və ya Ecəzkar Nikolaya həsr olunmuşdur. Dünyanın heç bir yerində qədim və ya orta əsrlərdə erməni kilsəsi kimi qurulan Müqəddəs Nikolay kilsələri məlum deyildir. Belə ki, pravoslavlardan fərqli olaraq erməni monofizitləri onu qəbul etmirdilər. Və yalnız Roma katolik kilsəsinin təsirinə sonra bu müqəddəsi müəyyən dərəcədə qəbul etməyə başladılar (katoliklər ona ehtiram göstördülər). Bununla birlikdə müqəddəs

Nikolaya həsr olunmuş orta əsr erməni kilsəsi tapmaq mümkün deyildir - bir qayda olaraq bunlar mənimlənməmiş keçmiş pravoslav kilsələridir. Üstəlik, bəllidir ki, Tiflisdə erməni köçkünləri Gürcüstanın Müqəddəs Nikolay kilsəsini mənimləyərək, onun adını Müqəddəs Rəmz (Surb Nişan) adı ilə dəyişmişlər. Beləliklə, XIII əsr Ecəzkar Nikolay məbədinin freskasındakı xüsusi şəkil kilsənin ilkin olaraq pravoslav kilsəsi olduğunun açıq əlamətidir.

Müəllif Kəlbəcərin bugünkü sakinlərinin bəzilərinə - ayruqlara da diqqət yetirir. Qeyd olunur ki, bir sıra tədqiqatçılar "ayrum" adının sadəcə "pravoslav" mənası daşdığına hesab edirlər. Kəlbəcər rayonunun bugünkü sakinləri çoxdan müsəlman olmuşlar, "ayrum" adı artıq istifadədən çıxır, lakin nisbətən yaxın keçmişdə bu ad böyük bir konfessional mənə yükü daşıyırdı. Heç vaxt Roma (Bizans) İmperatorluğunun (Roma) tərkibinə daxil olmayan Qafqaz Albaniyası (Arran) üçün "ayrum" ifadəsi tamamilə "Rumdan ayrılmış", "Rumdan olaraq Albanların törəmələrinə - bugünkü Azərbaycan vətəndaşları olan pravoslav udların ixtiyarına verilmişdir. Və bu gün Azərbaycan dövləti tərəfindən qorunan bu məbəddə erməni zəvvarlara da ziyarət etmək imkanı verilir.